

ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶՈՀ

Անահիտ Աթայան

բ.գ.թ., պրոֆեսոր

ԱրՊՀ

***Բանալի բառեր.** Հայոց մտածողություն, Հայկական հարց, ցեղասպանություն, մտավորականություն, պաշտոնական փաստաթղթեր, տեղահանվել, արքայվել, դատապարտյալներ, թուրքահայություն, բանակցություններ:*

1915թ. ապրիլի 24-ը՝ պատմության մեջ թերևս ամենաարյունոտ տարեթիվն ու օրը, լեցուն է հոգեվարքի ու մահվան ճիչերով, որոնց եղերականության չափը չի տեղավորվում քիչ թե շատ քաղաքակրթված մարդու ուղեղում:

1914թ. թուրքական կառավարությունը կայսերական Գերմանիայի թելադրանքով ծածուկ պատրաստում է արևմտահայությանը տեղահանելու, կոդուպտելու, կոտորելու հրեշավոր ծրագիր: Հայկական հարցի լուծում՝ նշանակում էր Արևմտյան Հայաստանը թողնել առանց հայերի, կամ Վիլհելմ կայսրի խոսքերով՝ «հայերից կենդանի թողնել միայն մի հոգու, այն էլ թանգարանում պահելու համար»:

Հայ ստեղծագործ ժողովուրդը չէր կարող պատկերացնել այն անհավոր ռճրագործությունը, որ նախապատրաստվում էր: Մտավորականությունը խաբված ու մոլորված էր, կողմնորոշվելը՝ դժվար: Ըստ ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուի՝ Թալեաթը ցինիկորեն հայտարարում էր, որ հայկական հարցը լուծելու համար ինքը 3 ամսվա մեջ ավելի գործ տեսավ, քան Աբդուլ Համիդը 30 տարվա մեջ:

Թուրքի հայտնի ու փորձված քաղաքականություն է «Եթե ուզում ես ընկճել ազգը, գլխատիր նրանց գլուխներին...»:

Մեծ եղեռնի գոհերից մեկը՝ Հարություն Շահիրիկյանը գրել է, որ մեծ ազգերի պատմությունը նրանց մեծ դեմքերի պատմությունն է: <<Ջնջեցեք Կեսարների, Ալեքսանդրների, Արիստոտելների պատմությունը, կջնջվի և հռոմեական, մակեդոնական, հունական մեծությունների ու փառքերի փայլը>>:

1915թ. ձերբակալվեց ու արքայվեց արևմտահայ մտավորականության սերուցքը, կասեցվեց անտիկյան մի ժողովրդի հոգևոր սլացքը: Չարիքի արմատը խորն էր խրվել աշխարհի բորենիների ուղեղներում...

1915թ. հունիսի 2-ին մի խումբ հայեր Թալեաթին հեռագիր են ուղարկում, որում մասնավորապես ասվում է. «Ո՞վ կազմակերպեց այս կոտորածները: Ո՞վ է պատասխանատու այս վայրագությունների... Ո՞վ տարածեց սգո այս քողը ամբողջ Հայաստանի վրա, Կիլիկիայից մինչև Արաքս և Արարատ լեռը: Ո՞վ է հանցավորը: Ամբողջ աշխարհը...», - կարդում ենք Ա.Կ.Պողոսյանի «Գոյատևման պայքարի քառուղիներում» գրքում:¹[1]

1. ¹ Ա.Կ.Պողոսյան, Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988, էջ 421

Բազմաթիվ պատմական փաստեր, ինչպես նաև Պոլսի Զավեն պատրիարքի տեղեկությունները, վկայում են, որ Թալեաթը, Էնվերը, նրանց մարդասպան գործակիցները ամեն ինչ անում էին Պոլսի հայ մտավորականներին ապակողմնորոշելու համար: Թուրքին բնորոշ կեղծավորությամբ ու խարդախությամբ Թալեաթը հայտարարում էր, թե կոտորած չի կարող լինել, թե հայոց դեմ որևէ մասնավոր քաղաքականություն չունեն: Նույնպիսի ցինիկ հավաստիացումներ էր անում Էնվերը, որը պատրիարքի հետ հանդիպումներում հավաստում է իր «հարգանքը» հայ ժողովրդի նկատմամբ՝ վկայակոչելով Հովհաննես հիսնապետի կողմից իր կյանքը փրկելը, շատ հայ բարեկամներ ունենալը:

Ամեն ինչ թատերախաղ էր, սակայն...

Իթթիհատի կենտրոնը որոշել էր առաջին հարվածը հասցնել արևմտահայ ժողովրդի ղեկավար ուժին՝ Պոլսում կենտրոնացած հայ մտավորականությանը, ասպարեզից վերացնել ինչպես հայ, այնպես էլ թուրքական մշակույթի զարգացման գործում անգնահատելի ծառայություններ ունեցող հայ անվանի մարդկանց, հասարակական-քաղաքական գործիչների, խեղդել նրանց ձայնը նախապատրաստվող նախաճիքի ժամանակ:

Մարդասպան Թալեաթը հարմար վայրկյան էր փնտրում՝ աքսորելու այն անձանց, ովքեր կարող էին դեր խաղալ: Ավելի ուշ գերմանական թերթին տված հարցազրույցում Թալեաթը ցինիկորեն հայտարարում է, թե իրենք չեն տարբերել անմեղների մեղավորներից, որ ղեկավարվել են «ով անմեղ է այսօր, վաղը կլինի մեղավոր» սկզբունքով, որ պետք է ամեն ինչ անել, որպեսզի հայերը 50 տարի այլևս բարեփոխումների համար գլուխ չբարձրացնեն:

Մի շարք աղբյուրներ վկայում են, որ սկսած 1915թ. ապրիլի 24-ի գիշերից մինչև 29-ը ձերբակալվեցին, այնուհետև խումբ-խումբ Անատոլիայի խորքերն աքսորվեցին տարբեր մասնագիտությունների տեր ավելի քան 800 հոգի: Գ.Զոհրապը և շատերը համոզված էին, թե դատարանում կկարողանան մերկացնել թուրքական կառավարության անօրինակ դաժանությունները, սակայն զուր հույսեր էին դրանք: Կառավարությունը մտածված ծրագրով Պոլսից տեղահանեց, ապա չարամտորեն խողխողեց հայ անվանի գրողների, արվեստագետների, հասարակական-քաղաքական գործիչների, որոնց թվում էին ականավոր գրող-հրապարակախոս, իրավաբան, օսմանյան պառլամենտի պատգամավոր Գ.Զոհրապը, գրող, լեզվաբան-քննադատ Մարգիս Մինայանը, բանաստեղծ-լրագրող Լևոն Լարենցը, բժշկական բազում գրքերի հեղինակ Կարապետ Փաշայանը, լրագրող Համբարձում Համբարձումյանը, բանաստեղծ-քննադատ, արձակագիր Արտաշես Հարությունյանը, երգիծաբան Գրիգոր Թորոսյանը, գրող-քննադատ Տիգրան Զեկուրյանը, ազգային ու կրթական գործիչներ Պետրոս Գալֆայանը, Համբարձում Պոյաճյանը, Ներսես Փափագյանը...

Պոլսից տեղահանված ու արքայազնացած, ապա չարամտորեն խողխողված հայ անվանի մտավորականների շարքերում էին նաև տաղանդավոր բանաստեղծ Սիամանթոն, բանաստեղծ, ուսուցիչ Դանիել Վարուժանը, մանկավարժ, գրող, հրապարակախոս Ռուբեն Զարդարյանը, բժիշկ, բանաստեղծ Ռուբեն Սևակը, մանկավարժ Թլկատինցին, նովելիստ, խմբագիր, ուսուցիչ Երուխանը, բազմաթիվ եկեղեցական գործիչներ, անգամ կանայք. քույրեր Կամելա Փիլիպոսյան, Շուշան, Մաքրուհի, Համասփյուռ, Էմիլիա, ովքեր իրենց նվիրել էին քրիստոնեական սուրբ գործին: Հայ մտավորականներից շատերը ժամանակին պայքարել էին արյունոտ Սուլթան Համիդի բռնակալական ռեժիմի դեմ, երկար տարիներ ապրել վտարանդիության մեջ և 1908թ. հեղափոխությունից հետո հավատացել երիտթուրքերին ու վերադարձել Թուրքիա՝ հռչակելու նրանց իսկ ձեռքով: Ու երբ շարունակվեց սպանողը, շատ մտավորականներ մղձավանջի մեջ էին, չէին հավատում, կարծում էին՝ ջրերը կպարզվեն:

Զարուհի Գելենքերյանը «Ապրած էջերես» հուշագրության մեջ նշում է, որ 1915-ին Վարուժանին հանդիպելիս զարմացել է, որ վերջինս հավատում ու վստահում է թուրքական կառավարությանը: «Ես վարանոտ ու կասկածոտ էի իթթիհատականներու՝ վերջին վերաբերմունքներեն դատելով... Ես ունեի փորձառություններ թուրքերու ներքին զգացումներուն և հայատյաց բնագոյներու մասին»:

Վարուժանը հանգստացնում է նրան՝ ասելով.

-Տակավին նախորդ երեկո Զոհրապ Թալեաթին հետ ծունկ ծունկի բոքեր խաղացեր են. Լավ են իթթիհատական տրամադրությունները մեր մասին: Ապահով քնացեք, տիկին, մենք շատ բարեկամներ ունինք բարլամենթին մեջ:

Քանի մը օր հետո», կիրակի կեսօրվան մոտ Մերութան Պարսամյան ըսավ հանկարծ.

-Իմացա՞ք, տիկին, երեկ գիշեր ձերբակալել են Կոմիտաս Վարդապետը, Վարուժանը... Սարսափը հետզհետե կաճեր, ձերբակալությունները կը շարունակվեին:¹ Ձերբակալվել էր նաև Գր. Զոհրապը:

Վարուժանի մասին հուշերում պատմվում է նրա վերջին օրերի ապրումների մասին: Նա արդեն գիտեր, որ «մեռնելու կերթա»: «Նոր զավակ մը ունեցած եմ, թող անունը Վարուժան դնեն», - ասում է նա:

Հանճարեղ գրողին ստիպեցին, որ իր ձեռքով փորի իր գերեզմանը, ապա սրախողխող արին այն հանճարին, ում բոլոր էջերը հյուսված էին հայրենիքի կարոտից, հայ հոգու ցավից, պայքարից, արյունից, աղոթքից ու անեծքից, ով պետք է գրեր իր երկրորդ «Հացին երգը», որի սևագրությունները նրա հետ միասին կորան...

¹ Շարուրյան, Միսաք Մեծարենցը և Դանիել Վարուժանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1986, էջ 248

Հր. Թամրազյանը «Միամանթո» աշխատության մեջ ներկայացնում է հայ մտավորականության Գողգոթան: Միամանթոն էլ մյուսների նման լավ չէր պատկերացնում աղետի մեծությունը, կարծում էր, թե թյուրիմացաբար է բանտարկվել:

«Միամանթոն աշխարհից հեռանում էր բոլորովին երիտասարդ՝ անավարտ թողնելով մտքի մի հոյակապ տաճար, իր հետ տանելով այնքան ծաղկուն երազներ, գալիք արշալույսների այնքան կարոտ ու սեր...»¹

Իսկ Հեկտոր Ռշտունին իր «Միամանթո» աշխատության մեջ գրում է. «Գիտե՞ր արդյոք Միամանթոն, որ իր ամենամեծ «հանցանքը» հենց հայ բանաստեղծ և հայ մտածող լինելն է, այն էլ խոշորագույն...»²

Գերմանացի մեծ հայրենասեր դոկտոր Լեփսիուսը գրեց գիրք սարսափների մասին: Գրաքննությունը ջանք չխնայեց այդ գրքի տարածումը սահմանափակելու համար և ամեն կերպ աշխատեց, որ գերմանական մամուլի մեջ թուրքերի մասին հանրային կարծիքը «չպղտորվի»:

Լեփսիուսը հիշատակում է մի շարք պատմական փաստեր, թե ինչպես Արդուլ Համիդի օրոք պետությունների կողմից առաջադրված հայկական բարենորոգումներին նախորդել ու հաջորդել են հայերի կոտորածները՝ վերջապես հասնելով երիտասարդ թուրքերի օրոք հայ ժողովրդի բնաջնջմանը: Նա նկարագրում է հայ մտավորականների տարագրությունն ու ջարդերը:

Ճակատագրով դատապարտված հայ բանաստեղծի վաստակն է ընդգրկում «Ռուբեն Սևակ» գիրքը, որի առաջաբանում (հեղ. Ալ. Թոփչյան) կարդում ենք այն մանրամասները, որոնք կապված են եղեռնագարկ բանաստեղծի դաժան ճակատագրի հետ:

1914թ. Ռ.Սևակը ընտանիքով վերադառնում է Պոլիս, թեպետ այստեղ արդեն զգացվում էր կոտորածի մղձավանջը: Առաջին համաշխարհայինի սկսվելուց հետո Սևակը կանչվում է թուրքական բանակ՝ որպես զինվորական բժիշկ: Այնուհետև ձերբակալվում և ուղարկվում է Զանդըրը: Այդ օրերի մասին վկայություններ է թողել նրա հետ աքսորված Միքայել Շամտաճյանը: Զանդըրում Սևակը բուժում է մի թուրք չեթեճիի աղջկան: Թուրքը «խանդավառանքի զգացումներ» հայտնելով բժշկին, համոզում է մահմեդականություն ընդունել՝ անխուսափելի սպանությունից փրկվելու համար: Սևակը հրաժարվում է հավատափոխությունը համարելով ազգադավություն: Օգոստոսի 26-ին՝ հինգշաբթի առավոտյան, 5 հոգի 2 կառքով ուղարկվում են Այաշ, որոնց մեջ էին Ռուբեն Սևակն ու Դանիել Վարուժանը: Երեկոյան հասնում է նրանց սպանության լուրը: Ականատես Հասան անունով կառապանի պատմությունը բացում է սպանության հանգամանքները, որի ծրագիրը նախապես մշակված էր: Հինգ զոհերից «երիտասարդ մըն էր սև մորուքով և վառվռուն աչքերով»: Հավանաբար Ռ.Սևակն էր: Կառապանը հեռվից

¹ Հր.Թամրազյան, Միամանթո, Երևան, 1969, էջ 228-229

² Հ.Ռշտունի, Միամանթո, Երևան, 1970, էջ 12

դիտում էր սարսափելի տեսարանը: Հինգ դահիճները հարձակվում են հինգ զոհերի վրա, մերկացնում, կապում ծառերին: «Հետո չեթևապետը և իր մարդիկը իրենց դաշույնները մերկացրին և սկսան դանդաղորեն և հանդարտ կերպով զանոնք մորթոտել: Դատապարտյալներու աղաղակը և անոնց հուսահատական կատաղությունը սիրտս ճմլեին», - կարդում ենք Ալ.Թոփչյանի գրքի առաջաբանում:¹

Միյուռքահայ գրող-հրապարակախոս Արամ Անտոնյանը Տեր-Ձորի անապատում մահվան ճիւղաններից ազատված հատուկներտ մարդկանցից էր: Նրա «Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա» գիրքը ամփոփում է Մեծ եղեռնի վերաբերյալ մի շարք արժեքավոր վավերագրեր, վկայություններ, հրամանագրեր, ծածկագրեր, հեռագրեր, նամակներ ու գրություններ, որոնք ուղեկցվում են 1915-ի ջարդերից հրաշքով փրկված հեղինակի մեկնաբանություններով: Դրանք Հալեպի գաղթականների տեսչության նախորդ գլխավոր քարտուղար Նաիմ Պեյի տեղեկագրերն էին:

«Գեշ մարդ չէր», - գրում է Ա.Անտոնյանը: «Շաբաթներ տևած նրա խոստովանությունների ընթացքում նա հանձնեց շատ պաշտոնական հեռագրեր, պաշտոնագրեր, որոնցով բարբարոսները ձգտում էին պատմության երեսից ջնջել հայ ցեղը»:

Մեջ ենք բերում Նաիմ Պեյի խոսքերը. «... Չէի հասկցած այն ոճիրներուն նպատակը: Անոնց բնույթն ու հոգին ետքեն կրցա ըմբռնել:

Հասած գաղտնի ծածկագիրները քանի՛ կարձանագրեի, դող կուգար վրաս: Մեծ ազգ մը, իր կիներով և ձագուկներով մահուան դատապարտուած էր»:² Արամ Անտոնյանը նշում է, որ անհնար է առանց սարսափալու կարդալ այդ հրամանագրերը, որոնք պատմության մեջ իրենց նմանը չունեն: Անգամ թուրքերը հազիվ թե երկրորդ անգամ կարողանան հասնել բարբարոսության այն աստիճանին, որով կատարեցին այս անգամվա ջարդերը: «Երանի թե իրենց «կարապի երգը» ըլլային»:

«Այդ բարբարոսությունը կրնա զարհուրանքի ցնցումը տալ նույնիսկ իրենց նախահայրերուն, որոնք ապահովաբար պզտիկ բարբարոսներ չեն եղած, գրեթե մարդկութիւն մը ջարդած են հինգ-վեց դարու ընթացքին», - կարդում ենք նշված գրքում:

Մեծ ողբերգության ականատեսը, ժամանակակիցը և իր անձի վրա կրողներից էր Ե. Օտյանը, որն իր հուշերում, նամակներում, գեղարվեստական երկերում ներկայացրեց մի ամբողջ արյունալի ժամանակահատված: Օտյանն անցել է արհավիրքի միջով, տեսել արյունալի սպանդն ու սարսափները: Զարմանալի է,

¹ Ռուբեն Սևակ, երկեր, Երևան, 1985, էջ 6

² Ա.Անտոնյան, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Երևան, 1990, էջ 12

թե ոնց է ողջ մնացել մահվանն այդքան մոտ գտնված մտավորականը: Օտյանագետները բազմիցս խոսել են այդ մասին: Բավականին հավաստի ու մանրամասն տեղեկություններ ենք քաղում Ս.Մուրադյանի «Երվանդ Օտյան. Կյանքը և գործը» աշխատությունից: Գրականագետը խոսում է նաև Օտյանի հարկադրված կրոնափոխության մասին ունեցած կարծիքի շուրջ, որ կատարվել է քաղաքական նկատառումներով: «Հիշեցեք լավագույն օրինակը մեր ազգային պատմութենեն սպարապետ Վարդան Մամիկոնյան և իր զինակիցները ճարահատ այս միջոցին դիմած էին, նեղ պահն անցընելու և ապա իրենց հայրենի հավատքին վերադառնալու համար, որպեսզի փրկեին իրենց անձը և հնարավորություն ունենային ծառայելու հայրենիքին և ազգին, - կարդում ենք Ս.Մուրադյանի գրքում:¹

Հայոց մեծ եղեռնի օրերին մեծանուն գրող, հրապարակախոս, 1908-1915թթ. թուրքական պառլամենտի անդամ Գր.Զոհրապը ծանրածանր պայմաններում միշտ էլ ժողովրդի հետ էր: Շատ անգամներ է նա հայ ժողովրդի ճակատագրի հարցով դիմել տարբեր պետությունների դեսպանություններին:

-Վայ հայ ժողովրդին, եթե համաեվրոպական պատերազմ ծագի, թուրքերը իթթիհատին դեկավարված անպատճառ կմիանան Գերմանիո, և թրքահայության համար մահացու վտանգ կա այն ատեն»: Վտանգն, իրոք, արդեն կար:

Զոհրապը պայքարել է նաև միջազգային ռեակցիայի դեմ, հատկապես Դրեյֆուսի հայտնի դատի առթիվ: Նա այդ դատի մեջ տեսնում է ոչ միայն հրեաների, այլև փոքր ազգերի հալածանքի փաստը: Զոհրապը ձգտում է համերաշխություն ստեղծել հատկապես հայ և թուրք ազգերի միջև, նրա նախաձեռնությամբ Պոլսում ցույց է կազմակերպվում, ուր հանդես է գալիս իր քաղաքական առաջին ճառով: Նրա պառլամենտական ճառերի մեծ մասը խիստ քննադատություններ էին ժամանակի կառավարության վարած քաղաքականության դեմ:

«Այս հոգեկան տրամադրության տակ, բոլորովին գրգռված, հուզված, իր բոլոր զայրույթը կարտահայտե օր մը Իթթիհատի ընդհանուր քարտուղար Միահաթ Շյուքրի Պեյի և ներքին գործոց նախարար Թալեաթ Պեյի և անոնցմե հաշիվ և բացատրություն կպահանջե հայոց նկատմամբ գործադրված այդ անսահման և անվախճան ոճիրներուն համար», - գրում է Ա.Զոպանյանը «Գրիգոր Զոհրապ» (հիշատակներ) հուշագրության մեջ:²

«Հետևյալ օրը (մայիսի 20) կձերբակալվեր Զոհրապ՝ Կարնո մեպուս Վարդգեսի հետ և ուղղակի կառախումբ կդրվեր, որկվելու համար դեպի Տիարպեքի, որուն պատերազմական աստանեն իբր թե հարցաքննության կկանչվեին: Իթթիհատը վճռած էր մեջտեղեն վերցնել զանոնք, հաշիվ պահանջող ոչ ոք ձգելու համար»:

¹ Ս.Մուրադյան, Ե.Օտյան, կյանքը և գործը, Երևան, 1996, էջ 58

² Արշակ Զոպանյան, Երկեր, 1988, էջ 767

1915թ. հուլիսի 7-ին վայրենիների ձեռքով ընդհատվեց Զոհրապի կյանքը: Հանձարը կյանքից զրկվեց նախամարդու գործիքով՝ քարով: Մպանության ճշգրիտ մանրամասնությունները հաղորդել է թուրք պատմագիր Ահմեդ-Բեֆիզը, բուն ոճրագործի՝ Չերքեզ Ահմեդի խոսքերից ելնելով:

«Կոմիտասյան դրաման» գրքի հեղինակ Առաքել Պատրիկը հավաստում է, որ Թալեաթ փաշան առիթ առ առիթ գովում էր օսմանյան կայսրության հայ հպատակներին՝ նրանց մատուցած ծառայությունների համար և հույս հայտնում, որ այսուհետև նույնպես կշարունակեն ծառայել հավատարմորեն: «Ո՞վ կարող էր կասկածել, որ նույն ճառախոսն այդ պահին իր գրպանում կրում էր հայերին բնաջնջելու հրեշավոր ծրագիր ու հազիվ մեկ և կես տարի անց անձնապես պիտի ղեկավարեր պատմության մեջ աննախընթաց եղենագործությունը...», -գրում է Ա.Պատրիկը:¹

1914թ. հունվարից սկսած ոստիկանները Պոլսի բոլոր վայրերում արձանագրում էին ներքին գավառներից եկած աշխատավորներին, ուսանողներին...

Հատուկ մտածված ծրագրով ոստիկանությունը ամեն ինչ կատարում էր գաղտնի, անշշուկ, գիշերային ուշ ժամերին, ամենախաբեական միջոցներով:

Աքսորի ճանապարհին ծանր ապրումներից Կոմիտասը կորցնում է հավասարակշռությունը: Տեղահանված հայ քստրականների վիճակը ծանր է ազդում Կոմիտասի վրա, տակնուվրա անում նրա հոգին: Դրան գումարվում է երաժշտական ուսումնասիրությունների կորուստը:

Իսկ երբ Պոլսի Զավեն պատրիարքը Կոմիտասի մոտ կարդում է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակի նամակը, որում սրտամորմոք տողերով նկարագրում է հայ տեղահանված ժողովրդի ծանր վիճակը, գուժում Զոհրապի, Վարդգեսի, բժիշկ Տաղավարյանի նահատակության ահռելի դրվագները, Կոմիտասը շանթահարվում է.

«Ուղեղը կարծես հրեղեն արյամբ էր ողողված: Հանկարծ կրծքից մի հեղձամաղձուկ ձայն բարձրացավ: Դա ձայն չէր. այլ ամպրոպ, մարդկային կրծքից պոկված երկնային որոտ...»

-Ո՛չ, ո՛չ, մենք չենք մահանա, մենք չենք ոչնչանա, որքան էլ սպանեն մեզ, մենք հարություն կառնենք, որովհետև մեր ազգը միայն մարմին չէ, այլ՝ անպարտելի ոգի...

Ա.Պատրիկը, լինելով ժամանակակիցն ու ականատեսը 1908-1915թթ. արևմտահայության ողբերգական ապրումների, «Կոմիտասյան դրաման» փաստավավերագրական վիպակում ներկայացրել է դժնդակ ժամանակաշրջանը և Կոմիտասի երաժշտական գործունեությամբ բացահայտել նրա դրամատիկ ճակատագիրը՝ կապված հարազատ ժողովրդի ճակատագրի հետ:

¹ Ա.Պատրիկ, Կոմիտասյան դրաման, Երևան, 1985, էջ 117

-Միթե մարդկային հոգին կարող էր տոկալ լեռնակուտակ այդքան վշտին, այն էլ Կոմիտասի նման գերզգայուն հոգու տեր մի անձի:

Արդարև, ոճրագործ, ասիական աշխարհում երաժշտության հրաշակերտ այդ տաճարը հանկարծ փուլ եկավ... - ընդհանրացնում է իր երկը հեղինակը:¹

Հայ ժողովրդի մտավոր վերածնության մեծ գործին մասնակից մտավորականության ստվար հատվածը այսպես կուլ գնաց յաթաղանին, այն հատվածը, որ ստեղծեց գրական ամսաթերթեր, կազմեց տարեգիրք, երաժշտանոցներ ու դպրոցներ հիմնեց, ստեղծեց ժողովրդի մնայուն պատմություն, գեղեցիկ գրականություն ու արվեստ՝ համոզված, որ «Կայսրության բոլոր ժողովուրդները արտոնված են ազատորեն զարգացնելու իրենց ազգային մշակույթը»...

Մեկընդմիջտ աշխարհը համոզվեց, որ թուրքական սահմանադրության հոչակած ազատական բարձր օրենքները կեղծելու, խաբելու համար են եղել:

Անցան տարիներ... ճեղքված սառույցի միջից հառնեց ճշմարտությունը, որի քողարկումը մեղքերից ծանրագույնն է: Զոհերը միշտ էլ խոսում են փառքի մեջ՝ անմահների լեզվով: Մա ոգու հաղթանակ է, որքան էլ ամոթով լոի աշխարհը, լռեն դահիճները:

Հայ մտավորականության, հայոց հանճարների կորստով մանգաղվեցին հայոց արտերը, արյունոտվեցին հայոց վերջալույսները...

Այս էլ որերորդ անգամ հայ ժողովուրդը պիտի հիշի Մեծն բանաստեղծի խոսքերը.

Որքա՜ն ծաղիկ պիտի բուսներ, որ չբուսավ էն հողին,
Ի՞նչ պատասխան ես պիտի տամ հող ու ծաղիկ տվողին...

Ամփոփում

«Հայ մտավորականությունը ցեղասպանության զոհ» հոդվածը քննում է 1915թ. ցեղասպանության զոհ դարձած հայ մտավորականության ճակատագիրը: Ձերբակալվեց և աքսորվեց արևմտահայ մտավորականության սերուցքը՝ ամենաբարբարոս ձևով ոչնչացվելով անապատներում: Թուրքի հայտնի քաղաքականություն է. «Եթե ուզում ես ընկճել ազգը, գլխատիր նրանց գլուխներին»: Այս քաղաքականության զոհը դարձան հայտնի գրողներ, արվեստագետներ, իրավաբաններ, մանկավարժներ, հոգևոր գործիչներ, բժիշկներ՝ տարբեր մասնագիտությունների տեր ավելի քան 800 հոգի:

20-րդ դարի մարդկության պատմության մեջ գրվեց մի արյունոտ էջ՝ ցեղասպանություն, որով կասեցվեց անսխիկյան մի ժողովրդի հոգևոր սլացքը:

Армянская интеллигенция - жертва геноцида

Анаит Атаян

¹ Նույն տեղում, էջ 117

Резюме

Ключевые слова: армянское мышление, Армянский вопрос, геноцид, интеллигенция, официальные документы, выселить, сослать, осужденные, турецкое аермянство, переговоры.

Статья «Армянская интеллигенция - жертва геноцида» рассматривает судьбу армянской интеллигенции, ставшей жертвой геноцида 1915г. Были схвачены и высланы сливки армянской интеллигенции – самым жестоким образом уничтожены в пустынях.

Известна политика турок: если хочешь сломить нацию – обезглавь ее верхушку». Жертвами этой политики стали выдающиеся писатели, искусствоведы, юристы, педагоги, духовные деятели, доктора – более 800 человек различных специальностей.

В историю XX в. была вписана кровавая страница - геноцид, которым было остановлено духовное продвижение древнего народа.

The Armenian Inteligensia as a Victim of the Gienocide

Anahit Atayan

Summary

Key words: *Armenian mentality, Armenian issue, genocide, inteligensia, official documents, deportation, to religate, prisoners, Armenians of Turkey, negotiations.*

The article «The Armenian inteligensia as a victim of the Genocide» discusses the fate of Armenian intellectuals who became victims of the Genocide in 1915. The Armenian intellectuals were arrested and executed in the most barbaric way annihilating them in deserts.

It is a well – known Turkish policy «If you want to oppress a nation, behead the leaders». Famous writers, artists, lawyers, pedagogies, spiritual leaders, doctors and people of 800 different professions became the victims of this policy.

In the history of mankind there was written a bloody page - Genocide, with which the spiritual flight of ancient people was stopped.